

Rudi Van Doorslaer

TUSSEN WERELDREVOLUTIE EN JOODSE IDENTITEIT

Joden uit België in de Spaanse burgeroorlog

Dit artikel vertelt het verhaal van 196 joden die in België verbleven en zich aan de zijde van de Spaanse republiek engageerden tijdens de burgeroorlog (1936-1939). De hoofdrolspelers in dit verhaal hebben hun engagement in Spanje gemeen. Of hun levens ook nog andere parallellen vertonen stond uiteraard bij voorbaat niet vast en was een belangrijke vraag in dit onderzoek.

Deze studie is opgebouwd als een collectieve biografie waarin een veelheid aan factoren een rol spelen. Zo komen aan bod: de joodse situatie in Oost-centraal Europa, de migratie naar België, de wereld van het communisme, maar ook familiebanden en culturele tradities, en, nadrukkelijk, het toeval.

Vele wegen van de hedendaagse geschiedschrijving kruisen elkaar in de collectieve biografie, in wetenschappelijke termen prosopografie geheten. Toen de prosopografie op het einde van de 19de eeuw opgang maakte, kaderde dat in de strijd die historici leverden om hun tanende machtspositie in de menswetenschappen te herstellen. In het spoor van de exacte wetenschappen wilden zij kwantificeerbare elementen introduceren om sociologen, psychologen, etnologen en antropologen de pas af te snijden. De maatschappij maakte toen een belangrijke omwenteling door als gevolg van de industrialisatie en de elite werd in vraag gesteld. De historici poogden hierop een antwoord te formuleren en de prosopografie richtte zich op het eliteonderzoek. Naast het biografisch-kwalitatieve, werd het kwantitatieve geïntroduceerd, ondermeer in vergelijkende studies over de Romeinse keizers.

Met het succes van de prosopografie rezen al snel ook de kritische vragen. Zo bleek het aflijnen van de elite(s) bijzonder moeilijk en was het al evenmin eenvoudig de band tussen elite(s) en massa te definiëren.

Van een andere orde, maar al even belangrijk, was de vraag hoe groot de te bestuderen groepen wel moe(s)ten zijn. Na de Tweede Wereldoorlog, en vooral vanaf de jaren zeventig, won door het gebruik van moderne informatica en het aanleggen van databanken het kwantitatief onderzoek van grote groepen van personen (duizenden, in sommige gevallen zelfs tienduizenden) aan belangstelling. Hiermee was de verhouding tussen het beschrijvende individueel-biografische en het meer kwantitatief gerichte

collectief-statistische vanzelfsprekend zoek. Deze verhouding, meer precies het evenwicht tussen beide invalshoeken, moet mijns inziens als kenmerkend worden gezien voor de prosopografie.

Ook inhoudelijk kon er met de prosopografie een andere weg worden ingeslagen. Beïnvloed door de «*history from below*», evolueerde de prosopografie van een elite-onderzoek naar een methode om meer inzicht te krijgen in anonieme groepen. Dikwijls ging het om groepen in de marge van de grote geschiedenis (bijv. politieke dissidenten, religieuze minderheidsgroepen, criminelen, enz.), waarover meestal slechts werd bericht doorheen bronnen geproduceerd door de overheid of door de politieke machthebbers. De prosopografie laat toe dit beeld te corrigeren, door het opnieuw samenstellen van meer objectieve collectieve parcours gesteund op de levensverhalen van de protagonisten.

Ook en vooral laat de prosopografie toe een vorm van totale geschiedschrijving na te streven en is het er, naast de lokale historiografie, het meest aangewezen instrument voor. Zij laat toe de diverse «niveaus» van het maatschappelijk gebeuren en van het menselijk handelen interactief te bestuderen: het sociale en het economische, het culturele en het politieke terrein kruisen elkaar permanent in de prosopografie. Zij integreert het dagelijks leven in andere maatschappelijke aspecten (bijv. op het politieke terrein), die wellicht opvallender zijn maar niet los staan van de sociaal-economische en cultureel-mentale context.

In de geschiedschrijving is er de laatste jaren een evolutie merkbaar naar een grotere aandacht voor het beschrijvende. In deze «verhalende» geschiedenis wordt, op een lager niveau, gestreefd naar toenemende integratie van de diverse maatschappelijke deelgebieden, dit in tegenstelling tot de meeste andere menswetenschappen die neigen naar een toenemende specialisatie. Ook de prosopografie heeft, door haar biografische aanpak, veel aandacht voor beschrijvende en verhalende aspecten van het historisch gebeuren, wat niet wil zeggen dat zij de informatieve rijkdom geleverd door de kwantificeerbare gegevens overboord gooit. Het kwalitatieve vormt in de prosopografie de schering, het kwantitatieve de inslag.

Ook, en tenslotte, zet de prosopografische methode zich nadrukkelijk af tegen de «postmoderne» invloed op de geschiedschrijving, die het vertoog nog als enig werkbaar gegeven aanvaardt. De prosopografie relateert, of confronteert, voortdurend het vertoog met vatstelbare attitudes en gedragingen van een individu of een groep. Op die manier plaatst zij de subjectieve historische beleving tegenover de, meestal onbewuste, beïnvloeding door de historische context. Tegenover de historische verminking van de «deconstructie» poogt de prosopografie het maatschappelijk gebeuren in het verleden, op het niveau van het individueel dagelijks leven, te contextualiseren.

Met het verzamelen en ordenen van het biografisch materiaal staat de historicus maar aan het begin van de prosopografische studie. Daarna volgt de moeilijke fase van het opnieuw aan elkaar breien van de groep en het identificeren van de subgroepen. Hierbij volstaat het niet de biografieën

zondermeer naast elkaar te plaatsen, maar moeten door alerte waarneming en veel verbeelding de sociale banden worden gereconstrueerd. Een gemeenschappelijke tijd doorgebracht in een organisatie, een werkplaats, een school of universiteit, een woonplaats in dezelfde huizenblok of straat, een relationele familie- of vriendenband, zijn even zoveel voorbeelden van elementen die hiertoe een bijdrage kunnen leveren. Uit deze ambachtelijke arbeid ontstaat uiteindelijk een collectieve biografie, die evenwel steeds voldoende ruimte biedt om ook individuele - bijv. psychologische - fenomenen te beschrijven. De economische en sociale evoluties blijven hierbij belangrijke verklaringselementen, die zich inschrijven in een geheel dat meestal groeps- en generatiegebonden blijkt te zijn.

In een breed perspectief opent de prosopografie mogelijkheden voor de sociale en culturele studie van de Hedendaagse Tijd. Zij kiest «stalen» van groepen die een welomschreven politieke, culturele of sociale identiteit manifesteren. Zij bestudeert de individuen die deze groepen vormen in de dynamisch context van het tijdssegment waarvan ze deel uitmaken. De prosopografie bestudeert bijgevolg niet enkel de verandering, maar net zo goed de 'traagheid' van de verandering, omdat zij als geen ander toelaat diverse menselijke attitudes en handelingen met elkaar te confronteren.

In dit kader situeert zich deze studie over de joodse Spanjevrijwilligers. Het leven van de protagonisten wordt erin belicht in twee tijdssegmenten: voor en na het engagement in Spanje. Vanuit meer thematische perspectieven worden in ieder tijdssegment meerdere subgroepen belicht. Deze subgroepen vormen de stukjes van de legpuzzel die langzaam maar zeker wordt opgebouwd, in de bedoeling uiteindelijk een volledig beeld te creëren.

1. NAAR SPANJE

1.1. De eerste vrijwilligers

Het toeval speelt in een mensenleven soms een niet te miskennen rol. Op 18 juli 1936 zat de Belgische delegatie voor de Barcelonese Volksolympiade ongeduldig in een stilstaande trein te wachten om de Catalaanse hoofdstad binnen te rijden. Na enkele uren sijpelde het bericht door dat er een militaire opstand was uitgebroken. Een groot deel van de afvaardiging bestond uit joodse sportlui, leden van de Joodse Arbeiderssportclub JASK, uit Antwerpen en de sportvereniging Prokor uit Brussel en Charleroi. Beide verenigingen leunden nauw aan bij de joods-communistische familie¹. Aan de Frans-Spaanse grens had Emmanuel Mink zich bij de Belgische groep aangesloten². Samen met Abracha «Krasny» Krasnowiecki, nam Mink enkele dagen later aan de eerste gevechten in Barcelona deel. Zij waren de eerste vrijwilligers uit België die zich gewapenderhand engageerden in de Spaanse burgeroorlog.

1 Voor de achtergrond van JASK en Prokor en andere aspecten van de geschiedenis van de joodse revolutionairen in België verwijs ik naar mijn boek. *De kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België, 1925-1940*, Antwerpen, Hadewijch, 1996.

2 Interview met Emmanuel Mink, Brussel, 25.9.1986.

«Mundek» Mink was geboren in 1909 in Tomaszow, een kleine textielstad op een 50 km. ten zuidoosten van Lodz, in een orthodoxe familie met 5 kinderen³. Zijn vader werkte voor de Eerste Wereldoorlog als wever. Na de oorlog kon hij door de crisis in de textiel niet aan het werk blijven en de miserie deed haar intrede in het huishouden. Een gelijkaardige jeugd in kommer en armoede kende Krasnowiecki⁴. Abracha, een jaartje jonger dan Mink, woonde in Bialystok, een middelgrote stad een 150 km ten noordoosten van Warschau. De joden maakten er 45% van de bevolking uit⁵. Nog als kind verloor hij zijn moeder, terwijl zijn vader niet voldoende verdiende om de familie te onderhouden. Als oudste zoon begon Abracha's nachts bij een bakker te werken op zijn twaalfde. Overdag zorgde hij voor zijn broers en zussen. Ook Mink was pas 13 toen hij bij een meubelmaker in de leer ging. Beiden werden in hun prille jeugd met armoe en onrecht geconfronteerd en de strijd die zij daartegen aanbonden zou hun leven op een wel erg nadrukkelijke manier beïnvloeden.

Voor beiden was de eerste stap in die strijd een syndicale activiteit. In het links georiënteerde syndicaat van Tomaszow zaten aanhangers van de links-zionistische arbeiderspartij *Linke Poale Tsion*, maar de communisten vormden de sterkste groep. Schietschijf voor de extreem-linkerzijde was toen de joods-socialistische *Bund*. Via het vakbondswerk, kwam Mink in de communistische jeugd terecht. Abracha voerde in Bialystok actie onder de bakkersgasten, lokte een staking uit, maar verloor daardoor ook zijn job. Hij kon bij geen enkele bakkerspatroon meer aan de slag en zwierf als losse werkmans van stad naar *shtetl* om te overleven. Tegelijkertijd werd hij een communistische beroepsrevolutionair die vooral in de kleine steden de vakbondsstrijd ging prediken.

Opvallend voor Mink en Krasnowiecki was hun nadrukkelijk streven naar assimilatie. Hun moedertaal was Jiddisch, maar beiden volgden de Poolse lagere school. In de communistische jeugdorganisatie van Tomaszow sprak Mundek Pools. Enkel de specifieke propaganda voor de oudere joodse generatie was in het Jiddisch. Abracha kende niet alleen Pools, maar ook Russisch en Witruissch. «In die talen wekt hij het bewustzijn van de massa's op voor een betere morgen, voor een verbroedering van alle volkeren», schreef de Brusselse communist Sluszný in een necrologie van Krasnowiecki⁶.

3 De bronnen voor de levensschets van Mink waren: AMBZ, 11.170 (Dossier Spaanse Burgeroorlog) David Diamant, *Combattant juifs dans l'armée républicaine espagnole*, Parijs, Editions Renouveau, 1979. – AAN, MSZ, 12.333, 39-64. – AAN, ZBOWID, 26, 1. 43-45. – Ber MARK, *Des voix dans la nuit. La résistance juive à Auschwitz*, Paris, Plon, 1982. – *Interview met Emmanuel Mink*, Brussel, 25.9.1986. De gegevens uit de archieven van het Pools Staatsarchief voor Hedendaagse acten in Warschau (AAN) werden mij bezorgd door historicus Frank Caestecker, waarvoor mijn dank.

4 *Di Naje Presse*, 23.7.1937, p. 3. – Necrologie van Abrasha Krasni door Ilia Rot.

5 Martin GILBERT, *Atlas of the Holocaust*, London, 1982, p. 32 (op basis van de volkstelling van 1931).

6 *Idem*, noot 4.

Mink was in 1929 lid geworden van de Communistische Jeugd en in 1931 werd hij samen met het partijcomité van Tomaszow door een uitzonderingsrechtbank tot 4 jaar gevangenisstraf veroordeeld. Onder de groep van elf die terechtstond was hij de enige jood. De gevangenis was voor Mink, zoals nog voor velen in dit verhaal, zijn echte leerschool. Van oude bolsjewieken en marxistische intellectuelen kreeg hij in de gevangenis van Piotrkow zijn levensvorming. Na drie jaar kwam hij vrij, maar nog geen half jaar later werd hij opnieuw aangehouden en voor drie maanden opgesloten. Na zijn vrijlating ging hij vruchteloos op zoek naar werk en vroeg hij toestemming aan de partij om te emigreren. Begin 1935 vertrok Mink illegaal naar Antwerpen.

Krasnowiecki woonde toen wellicht reeds enkele jaren in Antwerpen (maar over de preciese datum zijn we niet ingelicht). Ook hij was door de chronische repressie en de al even chronische werkloosheid in de emigratie gedreven. «Hij veranderde van land, maar de inhoud van zijn geest bleef dezelfde: activiteit en strijd», schreef Sluszy ⁷. Abracha kon eerst bij een joodse bakker werken, maar net als in Polen wou hij weg uit het joods milieu. Hij kreeg werk in een Antwerps cementfabriek, leerde Vlaams en zette zijn communistische activiteit verder. De *Yidishe gas* was evenwel nooit ver weg, want Abracha bleef een trouw bezoeker van de *Kultur Fareyn* en werd één van de leiders van de communistische solidariteitsorganisatie *Patronatn* in Antwerpen. Toen hij na een ongeval in de fabriek een vinger verloor, was de terugkeer naar het joods milieu ook op professioneel vlak de enige uitweg. In 1935 ging hij in de koosjere beenhouwerij van Van Engel in de Lange Kievitstraat werken. De communistische syndicale leider Faiwelis Vinikas zwaaide er de plak ⁸. Ook «Srulek» Feld en Avram Farcas stonden als gasten in Van Engels slagerij en meldden zich later voor de Internationale Brigaden ⁹.

«Mundek» Mink reisde dus in 1935, overigens niet zonder hindernissen (enkele dagen gevangenis in Aken), naar Antwerpen. Daar kende hij ondermeer een vriend van de familie, een haarkapper uit zijn geboortestad, en enkele kameraden van de partij. Met zijn vriend en *khaver* Motek «Motoush» Grinberg uit Tomaszow - die in november 1936 naar Spanje vertrok - deelde hij in de Scheldestad een mansarde in de joodse buurt aan het Centraal Station. Zonder verblijfs- en werkvergunning overleefde hij er, zo goed en zo kwaad als het ging. Hij zocht contact met de Rode Hulp en de *Patronatn* en voetbalde in zijn vrije tijd in de club van JASK. Voetballen had hij trouwens ook al gedaan in de vakbondsploeg van Tomaszow. Zo groeide de idee om naar Spanje te gaan, niet alleen om er met de Belgische afvaardiging aan de Olympiade deel te nemen, maar ook om er zich definitief te vestigen.

Het was dus geen onoverkomelijke drang van politiek idealisme die Mink en Krasnowiecki er toe bracht in juli 1936 in Barcelona te blijven.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Interview met Sophie Wanderer*, Brussel, 19.7.1989.

⁹ *Interview met Israël Feld*, Antwerpen, 13.3.1986.

Ondanks het feit dat de rechterzijde eind 1933 in Spanje de verkiezingsoverwinning had behaald was de Catalaanse hoofdstad een uitwijkpunt geworden voor joodse migranten. Tot omstreeks 1300 had Barcelona een belangrijke joods gemeenschap gekend. Toen werden de handelsvoorrechten teruggeschroefd en verviel de gemeenschap in armoede. Pogroms voltooiden de neergang en in het begin van de 14de eeuw verlieten zo goed als alle nog overlevende joden Barcelona. Na de val van de monarchie in 1931, heeft de stad, gedurende de Tweede Republiek, geprobeerd deze zwarte bladzijde om te draaien. Joodse migranten mochten zich min of meer vrij opnieuw in de stad vestigen, wat ca. 3.500 ook deden. Een groep communistische beroepsrevolutionairen, uit Oost-Europa en uit de migratie, volgden in hun spoor. Ondermeer twee oud-leiders van de joods-communistische groepen in Brussel en Antwerpen, Szaja Kindermann en Jacob Penczyna, waren er komen wonen. Met hen zouden Mundek en Abracha contact opnemen.

Krasnowiecki's politieke activiteit kon ook in Antwerpen niet onopgemerkt blijven. Hij kreeg moeilijkheden met de politie, werd uitgewezen en verhuisde eind 1935 illegaal naar Brussel¹⁰. Hij vond er werk in een regenmantelbedrijf (wellicht *Le Roi du Caoutchouc* waar zijn latere biograaf Sluszný bediende was), studeerde Frans en werd verantwoordelijke voor de Brusselse *Patronatn* in de joodse sectie van de *Main d'Oeuvre Immigrée* (de MOI), de vreemdelingenorganisatie van de KPB. In juni was hij nog één van de voortrekkers van de staking in de Brusselse confectie, maar «werkloos geworden, illegaal en opgespoord door de politie» – aldus Sluszný¹¹ – besliste hij net als Mink naar Spanje te emigreren.

Krasnowiecki reisde midden juli met de sportdelegatie naar Spanje, maar voor Mink, die zelfs geen Poolse identiteitspapieren meer bezat, koos de partij een andere weg. Aan het Brusselse Zuidstation werd hij opgewacht door een contactpersoon – Nuchem «Michel» Kotek, die later in Spanje sneuvelde – die hem in opdracht van de partij illegaal over de Frans-Belgische grens bracht. Van daar ging het dan verder naar het lokaal van de *Yidisher Arbeter Sportklub* in Parijs. De dag nadien werd Mink op de trein naar de Spaanse grens gezet, dezelfde trein waarin zich de Belgische delegatie voor Barcelona bevond en waar Mink voor het eerst verbreedde met Krasnowiecki die hij slechts van ver uit Antwerpen kende. Op 21 juli meldden ze zich allebei op het recruteringsbureau van de arbeidersmilities en de 23ste vertrokken ze met enkele tientallen vreemdelingen-vrijwilligers naar het Aragonfront¹². Mink bleef tot het einde van de burgeroorlog in Spanje. In 1938 werd hij commandant van de joodse Botwin-compagnie. Krasnowiecki – inmiddels tot luitenant gepromoveerd in de Internationale Brigaden – sneuvelde op 14 april 1937 in Tardienta.

10 *Di Naie Presse*, 24.6.1937, p. 3. – Abrasha Krasni. *Zeyn heldisher tuyt uyn slakhtfeld fun freyheyt* (Ilia Rot).

11 *Ibidem*.

12 Patrick von zur Mühlen, *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im Spanischen Bürgerkrieg, 136 bis 1939*, Bonn, Verlag Neue Gesellschaft, 1983, p. 207.

Het klein aantal joodse vrijwilligers dat voor de oprichting van de Internationale Brigaden in oktober 1936 naar Spanje vertrok, geeft reeds een aantal elementen aan van het globaal portret van de joodse vrijwilliger uit België. Toch vertonen deze pioniers ook specifieke karakteristieken. Zo waren velen onder hen communistische beroepsrevolutionairen die door hun politiek engagement in een situatie van vogelvrij-veklarde migranten waren terecht gekomen. Zij werden aangevuld met een voorlopig nog zeer beperkte groep van jonge politiek gemotiveerde enthousiastelingen, die pas in de migratie waren geradicaliseerd. Onder hen trof men in die beginmaanden ook een groepje trotskisten aan, wat later niet meer het geval zou zijn. Tenslotte waren er enkele *drop-outs* bij wie de politieke bindingen erg vaag waren of gewoon ontbraken. Sociale of persoonlijke motieven (of een samenspel van beide) blijken bij hen vaak te hebben doorgewogen om naar Spanje te vertrekken.

Op 8 augustus 1936 verliet een groep van de *Yidisher Arbeter Sportklub* Parijs voor Irun. Onder hen Leon Baum en Chaim Cukier die allebei jarenlang in België hadden gewoond en waren uitgewezen voor hun communistische activiteiten¹³. Baum, die in Parijs in 1934 ook al op de barricaden had gestaan, sneuvelde in Irun op 3 september. Cukier sneuvelde in 1937 toen hij reeds was opgenomen in de Brigaden.

Op 27 juli was, eveneens uit Parijs, Lajbusz «Leon» Inzelsztajn naar Barcelona vertrokken¹⁴. Geboren in 1902 in Wloszczowa, een wat grotere *shtetl* tussen Kielce en Czeszochowa, belandde Inzelsztajn in 1924 voor twee en een half jaar achter de tralies wegens zijn lidmaatschap van de Poolse Communistische Partij (KPP). In 1929 werd hij, bij verstek, nogmaals tot zes jaar veroordeeld wegens medeplichtigheid aan de moord op een politie-indicateur. Een jaar later emigreerde schoenmaker Leon naar Antwerpen. Ook hij werd uitgewezen en emigreerde, na een tijd illegaal in Brussel te hebben verbleven, naar Parijs. Inzelsztajn sneuvelde in december 1936 aan de Casa del Campo in Madrid.

In augustus 1936 pakte ook Jacques Bachrach, die in de Belgische MOI een belangrijke rol had gespeeld, zijn valies en vertrok naar Baskenland. Net als Mink, Krasnowiecki, Cukier, Baum en Inzelsztajn, was Bachrach in feite een beroepsrevolutionair. Anders dan zij was hij een intellectueel, die eerst in Nancy en later aan de Brusselse ULB geneeskunde had gestudeerd en er in de joodse studentenclub actief was geweest. Anders ook dan de communistische militanten die we tot nu toe portretteerden, kwam dr. «Kuba» Bachrach niet uit Polen maar uit Letland. Reeds in Riga werd deze zoon van een welgestelde handelaarsfamilie aangetrokken door de communistische

13 *Di Naie Presse*, 17.7.1938, p. 2. – *Fun Leon Buym biz der Botvin-kompanie* (A. Raiski).

14 *Di Naie Presse*, 16.11.1936, p. 1. – *A bagegenish mit a yidishe militianerkomisar fun a kuylnvarfer-brigade* (I. Lechter) – *Di Yidishe Presse*, 20.11.1936. – *Der yidishe shuster Leon fun Brisl militianer in der spanisher republikanisher armey* (I. Lechter).

partij¹⁵. Lid werd hij pas toen hij in 1924 naar Berlijn ging om er te studeren. Twee jaar later besliste hij zijn studies in Nancy verder te zetten, samen met zijn broer Isaac¹⁶. «Kuba» richtte er de marxistische studentenorganisatie *Funk* op. Zijn politiek militantisme bezorgde hem een uitwijzingsbevel, zodat hij verplicht werd om in 1931 naar Brussel uit te wijken waar hij in 1933 aan de ULB afstudeerde als dokter in de geneeskunde.

Na zijn studie verplaatste Bachrach zijn actieterrein naar Antwerpen, waar hij zich met de Jiddische sectie van de Rode Hulp en met de politieke en culturele scholing ging bezighouden. Hij werd secretaris van de joodse MOI in Antwerpen¹⁷. Als gevolg daarvan werd hij in juni 1935 uit België gewezen. Zijn vriendin (en ex-echtgenote van zijn broer Isaac), de in Letland geboren Civja «Cyla» Vospe, was deze eer reeds in maart 1933 te beurt gevallen. «Kuba» Bachrach verhuisde illegaal naar Brussel en in augustus 1936 reisde hij naar Baskenland¹⁸. Hij werkte er in de medische dienst aan het front, werd een eerste maal in Irun gekwetst, maar keerde na de val van de Frans-Spaanse grensstad de tweede week van september 1936 via Frankrijk naar Spanje terug. Zijn tweede verwonding die hij opliep aan het Aragonfront in oktober (hij werd door 5 kogels getroffen) werd hem bijna fataal. Hij genas op een miraculeuse wijze, maar frontdienst zat er voor hem niet meer in. «Kuba» promoveerde tot chef-arts in het hersteloord van de Brigaden in Benicassim. In maart 1937 kwam zijn vriendin «Cyla» als verpleegster naar Spanje om er te werken in de kliniek van de Socialistische Internationale in Onteniente.

Het was wellicht geen toeval dat de linkse joodse studentenclub aan de ULB, net als deze van Nancy, de naam *Funk* (Vonk) meekreeg. Bachrachs enthousiasme en redenaarstalent bezorgde hem bij zijn meestal heel wat jongere medestudenten een grote populariteit. Rond zijn figuur kreeg de studentenclub in het begin van de jaren dertig gestalte. Nog vooraleer de communisten het vertrek naar Spanje organiseerden, volgden een aantal jonge *Funk*-leden zijn voorbeeld. Begin augustus 1936 trok Abram Gostynski met zijn vriendin Estera Zilberberg naar Irun¹⁹. Zij waren de eersten in een rij van jonge intellectuelen die later nog zouden volgen. Gostynski was in 1910 in de grote Poolse textielstad Lodz geboren. Eén-derde van de bevolking was er joods. Net als de twee jaar oudere «Estucha» Zilberberg, kwam hij in 1932 naar de ULB om er geneeskunde te studeren. Zij zag het daglicht in de aan Duitsland grenzende provinciestad Kalisz. Ongeveer 35% van de bevolking was er joods. Beiden manifesteerden zich als uitstekende studenten. Toen ze in 1935 haar eerste doctoraat aanvatte kreeg «Estucha» een onderzoeksopdracht in het laboratorium van professor Zunz. Abraham kreeg hetzelfde bij professor Bigwood. Zilberberg was ondertussen ook

15 *Di Naie Presse*, 24.10.1936, p. 1 en 3. – *Dr. Kuba Bachrach gefaln uyfn Hueska-front*. – De Nieuwe Pers meldde voorbarig het overlijden van Bachrach. Hoewel zwaar gewond, herstelde hij van zijn kwetsuren.

16 *Dossier Dienst Vreemdelingenzaken Schaarbeek*, Vospe Civja, E31, SP 11 552.

17 *Di Naie Presse*, 24.10.1936, p. 3.

18 *Di Naie Presse*, 24.10.1937, p. 3 – *Meyn bagegenish mit dr. Kuba Bachrach* (A. Doverman).

19 *Interview met Israël Mandelbaum*, Brussel, 4.8.1989.

politiek actief geworden in de *Patronatn* en daarna als partijlid. Voor Gostynski hebben wij geen spoor gevonden van een politieke activiteit buiten het studentenmilieu, maar een *Funk*-lid was hij wel. In augustus 1936 kwam hij bij de vader van Israël Mandelbaum geld vragen om naar Spanje te gaan (Israël Mandelbaum nam enkele maanden later in Brussel de leiding van de communistische sportclub *Einheit* op zich en studeerde eveneens geneeskunde). Gostynski bekocht zijn haat tegen het fascisme met zijn leven. Nauwelijks een maand in Spanje, sneuvelde hij begin september in Irun. Estera Zilberberg bleef nog een tijdje in Bilbao werken en werd na de oprichting van de Internationale Brigaden in de *Servicio Sanitario Internacional* opgenomen.

Jews and Armenians in East Central Europe, ca. 1900

Midden augustus 1936 vertrokken ook twee of drie militanten van de *Groupe de Langue*, de joodse groep die aanleunde bij de trotskistische *Parti Socialiste Révolutionnaire* (PSR), naar Barcelona²⁰. Jakub Fajgelzon – in 1910 in Warschau geboren – emigreerde in 1931 naar België. Hij vond werk in de Anderlechtse maroquinerie, het bruggehoofd van de kleine *Bund*-groep waartoe hij behoorde. Trotskist geworden, bracht Fajgelzon een aantal jonge Bundisten naar de PSR, waaronder Abraham «Maurice» Beziner. «Maurice» was in 1918 in het Poolse Aleksandrow geboren – hij was dus pas 18 jaar toen hij met Jakub naar Spanje vertrok – en kwam in 1925 met zijn familie naar Anderlecht. Zijn moeder stierf er een jaar later bij de geboorte van de derde zoon. In 1929 hertrouwde Breziners vader, een melkuitvoerder, en op zijn vijftiende ging Maurice ook als marokijnarbeider werken. Na twee weken wachten in Barcelona vertrokken Jakub en Maurice (en/of «Motke») op 2 september 1936 met de internationale kolonne Lenin van de POUM (de links-socialistische *Partido Obrero de Unificación Marxista* die door de communisten als trotskistisch werd bestempeld, maar door Trotsky zelf als «centristisch» werd afgewezen) naar het front van Huesca. «Motke» raakte er steeds de eerste dag gewond en werd voor verpleging naar Barcelona afgevoerd. De tol lag trouwens erg hoog. Van de 21 buitenlanders in de Lenin-kolonne werden er de eerste dag aan het Aragonfront reeds 3 gedood. De joodse trotskisten stonden dan ook, samen met enkele van hun Belgische kameraden die in Irun hadden gevochten, erg kritisch t.a.v. de organisatie van de Spaanse arbeidersmilities. De meesten onder hen keerden snel naar België terug. Jakub stond in november 1936 al opnieuw in Brussel, maar «Motke» verbleef in januari 1937 nog in de Catalaanse hoofdstad. Wanneer hij terugkeerde weten wij niet.

De derde week van augustus kwam ook Désiré Glaszer in Catalonië aan. Hij was toen 26 jaar en had enkele jaren illegaal bij zijn broer in Angleur gewoond²¹. Waar Glaszer precies vandaan kwam weten wij niet, maar hij bezat de Franse nationaliteit en was uit Frankrijk weggevlucht omdat hij gezocht werd als deserteur. Hij was ook gehuwd maar de naam of de verblijfplaats van zijn vrouw kennen wij evenmin. Wel woonde haar familie in Mexico. Glaszer had in het Luikse als vrachtwagenbestuurder gewerkt en was volgens zijn verklaring tegelijkertijd socialist en communist en lid van de Internationale Rode Hulp. Hij vroeg in Spanje het lidmaatschap van de Spaanse Communistische Partij (PCE) aan. Zijn houding in de 14de Brigade werd door zijn politiek commissaris als – *bonne, toujours prêt au travail* omschreven. Eind 1939 opteerde hij, bij de demobilisatie van de Brigaden, voor een emigratie naar Mexico.

Net als Glaszer kunnen wij ook Nechemjasz «Leo» Wächter (een lompenkoopman uit Rozniatow, een *shtetl* aan de Poolse westgrens) als een

20 Nadia DE BEULE, *Met de loupe op zoek naar de Belgische trotskisten in de Spaanse arena*, in *BTNG*, jrg. 18, 1987, nr. 1-2, p. 406-407. – Of het nu om twee of drie personen gaat is niet duidelijk. «Jacob» is ongetwijfeld Fajgelzon, maar of «Maurice» (Breziner) ook nog identiek is aan «Motke» is onduidelijk. In ieder geval hebben wij «Motke» niet kunnen identificeren.

21 *RTSCHIDNI-Moskou, Fonds 545, Microfilm, G.S. Albacete, 8.39.* – Autobiografie van Glaszer Désiré, 7.11.1938. – *Archieven Bevolkingsdienst Angleur*. Charles Louis Glaszer was timmerman en woonde in Kinkempois-Angleur.

Einzelgänger beschouwen. In 1934 emigreerde hij met zijn moeder naar Antwerpen, terwijl zijn vader in Polen achterbleef. Wächter vertrok de tweede week van september naar Spanje. Hij was toen 32 jaar, wat maakt dat wij hem onder de Spanjevrijwilligers eigenlijk reeds als oud kunnen bestemmen. Wellicht als gevolg daarvan werd hij niet aan het front ingezet maar bij de veldartillerie in Barcelona. In september 1938 kwam hij met verlof naar Antwerpen om zijn moeder te bezoeken en in maart 1939 keerde hij, na een maand opsluiting in het kamp van Argelès definitief naar de Scheldestad terug. Dit definitief bleek evenwel van korte duur, want begin mei 1939 kreeg hij van de Belgische overheid een uitwijzingsbevel. Voor de oorlogsperiode zit er een hiaat in onze informatie. In 1948 vestigde Wächter zich in de pas opgerichte joodse staat Israël. Dit was, zo kan ik gerust stellen, niet de levensweg van een modale joodse Spanjevrijwilliger. Wel staat hij wellicht symbool voor de verpauperde en vervreemde joodse kleinburger, voor wie – hoe a-politiek ook – het fascisme een natuurlijke pesthaard en later *Eretz Israël* een natuurlijke zegen was.

1.2. Het georganiseerde vertrek

Het georganiseerd vertrek van de meestal communistische vrijwilligers uit België naar Spanje vanaf de tweede week van oktober 1936 was het gevolg van beslissingen die daaromtrent door Moskou en de Komintern waren genomen²². Het vertrek van de joodse vrijwilligers uit Antwerpen en Brussel vormde geen uitzondering op die regel. Eind september stemde het Politbureau van de KPSU in met de vorming van een vrijwilligerskorps en enkele dagen later sloot het Uitvoerend Comité van de Communistische Internationale zich daar bij aan. «Tussen de arbeiders van verscheidene landen» zouden «militair opgeleide vrijwilligers» worden gerecruteerd om ze naar Spanje te sturen²³. Begin oktober werd hierover een akkoord bereikt met de Spaanse regering: het vrijwilligerskorps werd onder een «autonome» bevelvoering geplaatst (d.w.z. onder de leiding van de Komintern) en kreeg de naam Internationale Brigaden mee. Op 12 oktober 1936 kwamen de eerste vrijwilligers in de pas opgerichte basis van de Brigaden in Albacete aan.

Uit Gent vertrok er op 23 oktober een eerste kleine groep en op 30 oktober een tweede wat grotere groep. De joodse vrijwilligers uit Antwerpen gingen hen zowat een halve maand vooraf. Over het vertrek van die joodse vrijwilligers ben ik eigenlijk relatief slecht ingelicht. Vast staat dat op 17 oktober een grote groep communisten en sympathisanten uit Antwerpen afreisde naar Spanje²⁴. Ik zal deze groep de groep Emiel Akkerman noemen,

22 Rudi VAN DOORSLAER, *Gentenaars in de Internationale Brigaden. Motivaties voor het vrijwilligerschap in een politiek-militair conflict*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, VI, 1980, p. 152-154.

23 A.I. SOBOLEV e.a., *Outline History of the Communist International*, op.cit., p. 416.

24 Ik had zo goed als uitsluitend getuigenissen ter beschikking om dit te achterhalen. Ik vroeg aan de getuigen met wie zij vertrokken waren. Wanneer ik uiteindelijk die interviews samenlegde, bleek iedereen zowat met iedereen te zijn vertrokken. Deze verwarring was opvallend groot voor het «massale» vertrek in de maand oktober. Dit wijst er nogmaals

omdat de oudste Akkerman er de spilfiguur van was ²⁵. Wat opvalt bij dit «communistisch» vertrek was dat niet alleen Poolse joden deel uitmaakten van de groep, maar tevens Hongaarse joden. In Antwerpen waren er de Pools-joodse en Hongaarse MOI-groepen en dit verklaart de dubbele samenstelling van de groep die op 17 oktober naar Spanje vertrok.

Diezelfde dag vertrokken er ook een aantal Vlaamse communisten uit Antwerpen, aangevoerd door de drieëntwintig jarige Wilfried Wouters ²⁶. Zij gingen evenwel rechtstreeks met de trein naar Parijs, terwijl de joodse vreemdelingen over de grens werden geloodst in de buurt van Menen, en pas van daar de trein namen naar de Franse hoofdstad ²⁷. Allen meldden zich daar bij het recruteringscentrum van de Internationale Brigaden in de rue Mathurin Moreau – waar het huis van communistische vakbonden gevestigd was – en spoorden een dag later naar Marseille. Van daar scheepden ze samen met honderden vrijwilligers van diverse nationaliteiten in voor Valencia.

Hoe talrijk deze joodse groep uit Antwerpen was kon ik niet met zekerheid uitmaken. Volgens de ene getuige een 20-tal, volgens de andere een 30-tal ²⁸. Het is evenwel waarschijnlijk dat in dat laatste getal ook de Antwerpse Vlamingen, die vanuit Parijs samen met de joodse groep de reis naar Albacete maakten, werden meegeteld.

Bij deze groep trof ik nog migranten aan die reeds communist waren toen ze naar België emigreerden, maar diegenen die in België zelf communist werden vormden toch reeds duidelijk de meerderheid. Alter Szerman kwam in 1921, hij was toen 12 jaar, met zijn familie uit het Poolse Ozarow naar Brussel. Hij leerde het kleermakersvak en werd door zijn werkmakkers naar de *Kultur Fareyn* geloodst. In 1932 vond hij werk in Antwerpen en werd partijlid. Hij begon zich intensief bezig te houden met de vakbondscommissie die binnen de Antwerpse *Kultur Fareyn* actief was. Toen poogden de communisten in de centrales revolutionaire oppositiegroepen te stichten, wat Alter in de kleding ten dele ook lukte. In 1934 werd Szerman als gevolg van zijn politieke activiteiten aangehouden en 4 weken in de gevangenis van de Begijnenstraat opgesloten. Op 3 maart 1934 werd hij bij Koninklijk

op hoe voorzichtig er moet omgesprongen worden met interviews om dergelijke preciese gegevens te achterhalen. Het geheugen volgt eigen selectiepatronen – want het gaat in dit geval niet om een bewuste vervorming van de feiten – die vaak afhankelijk zijn van de persoonlijke gevoelsmatige beleving van de gebeurtenissen. Zo bleek de herinnering aan de personen waarmee men naar het front trok veel precieser te zijn dan de opsomming van de personen waarmee men de reis naar Spanje maakte. Zo waren in het algemeen de Spanje-herinneringen vager voor diegenen die daarna in het verzet hadden gestaan dan voor diegenen die daar niet hadden ingestaan.

25 Interviews met David Stern (Brussel, 3.11.1986), Gustav Frumer (Brussel, 9.5.1988), Elie Goth (Brussel, 16.5.1990) en Leon Schreiber (telefonisch, Wenen, 4.5.1990).

26 I.v.m. Wilfried Wouters – in Spanje ook auteur van de brochure «Vlamingen in strijd voor de Vrijheid» – zie: H. DANKAART en R. VAN DOORSLAER, *De activiteiten van een communistische sabotageorganisatie in Antwerpen en Rotterdam. De organisatie Wollweber (1933-1939)*, in *V.M.T.-Cahier*, 1, 1979, p. 145 e.v.

27 Interview met Gustav Frumer, Brussel, 9.5.1988.

28 *Ibidem*, noot 25.

Besluit uitgewezen en over de Franse grens gezet. Hij was echter «sneller terug in Antwerpen dan de gendarmen» en trok naar Etterbeek om te proberen zijn situatie daar te legaliseren ²⁹. Terug in Antwerpen werd hij één van de vele honderden illegale gastarbeiders die met de permanente schrik leefden te worden aangehouden en uitgewezen. Toen de politie op 23 november 1935 een razzia uitvoerde in een café aan de Plantin en Moretuslei (een café dat de reputatie bezat vaak door «niet in regel zijnde» vreemdelingen te worden bezocht) trof ze daar Alter Szerman in de toiletten aan ³⁰. Opnieuw zette de carroussel van aanhouding, opsluiting, uitwijzing en illegale terugkeer zich in beweging. Dit leven in permanente angst en spanning was echter zeer zwaar om te dragen, ook voor een overtuigde politieke militant als Szerman. Deze situatie heeft dus zeker meegespeeld in zijn beslissing om, eens het signaal van de partij op groen stond, met de eerste joodse groep uit Antwerpen te vertrekken.

Stond deze levensloop van Szerman, althans voor de periode van de immigratie in België, nog erg dicht bij deze van de beroepsrevolutionairen als Bachrach, Inzelsztajn, Krasnowiecki of Mink, dan was dat voor «Maks» Stark niet het geval. Hij staat eerder model voor de vele joodse arbeiders of ambachtshui die zich aangetrokken voelden tot de antifascistische eenheidspolitiek van de communisten. Hij was m.a.w. een volksfronttrekruut van de jaren 1935-1936.

«Maks» Meier Stark was geboren in 1907 in een klein dorpje in Oost-Galicië, dat toen nog bij Oostenrijk hoorde, en emigreerde in 1927 naar Antwerpen. Hij had in zijn jeugd niets anders dan armoe en ellende gekend. Zijn vader werkte in de mijnen in de buurt van Boryslaw («waar duizenden joodse proletariërs leven in een situatie van koelies», aldus het joods-communistisch blad *Faroy's*) en op zijn twaalfde daalde ook «Maks» aan de hand van zijn vader af in de mijn ³¹. Om aan deze uitzichtloosheid te ontsnappen, week hij op zijn twintigste naar België uit. Zijn vriendin Genia Gross volgde hem twee jaar later. Ze was pas 20 geworden. Enkele weken na haar aankomst huwden ze voor een rabbijn in de Scheldestad. Met Genia slopen ook de linkse ideeën in het huishouden binnen ³². Haar vader had na 1917 jarenlang in Siberië gewerkt en bracht zijn revolutionaire sympathieën naar Boryslaw mee terug. Toen haar zus in 1933 voor communistische activiteiten in een Poolse gevangenis belandde, zocht Genia contact met de *Lvov-Patronatn* in Antwerpen. Zo zette ze een eerste stap in een militantenleven dat haar en haar man naar Spanje zou leiden en later in het verzet deed belanden.

«Maks» vond in de Metropool werk als brooduitvoerder, ging daarna in de leer bij een haarkapper en opende tenslotte zelf een klein kapperssalon. Genia werkte reeds van in 1930 als coiffeuse bij Träger in de Mercatorstraat. Op het appartementje van «Maks» en Genia vergaderden vanaf 1934 de

29 Interview met Alter Szerman, Jette, 21.5 en 5.6.1979.

30 Dossier Dienst Vreemdelingen, Stad Antwerpen, 186.433.

31 *Faroy's*, n° 2, merts 1938, p. 2.

32 Interview met Genia Gross, Antwerpen, 23 januari 1986.

Lvov-Patronatn. Een jaar later werd Genia partijlid en enkele weken voor hij naar Spanje vertrok trad ook haar man tot de partij toe. Op een avond in oktober kwam hij naar huis en vertelde Genia dat hij samen met zijn vriend, Isaac «Lombard» Baumol, naar Spanje wou vertrekken. Van de partij hadden ze wat zakgeld en een treinbiljet gekregen. De avond daarop bracht Genia hen naar het Centraal Station waar de rest van de groep hen opwachtte.

Stark, die zoals de meeste vrijwilligers geen enkele militaire ervaring bezat, werd in het Bataljon Edgar André van de 11de Brigade – de Duitse – ingedeeld. Op 2 november 1936 beleefde hij met zijn Bataljon de vuurdoop aan het front van Madrid. «Dit was een historische dag» schreef hij aan Genia, «Franco zal geen koffie drinken in Madrid»³³. Nog geen week later sneuvelde de 21-jarige Jacob Berbee uit Warschau in de moordende huis-aan-huis gevechten rond de *Ciudad Universitaria*, aan de zuidrand van de Spaanse hoofdstad³⁴. Hij was de eerste uit de groep van 17 oktober, maar lang niet de laatste. Met Stark was hij in het Edgar André-bataljon ingedeeld, waar trouwens ook de meeste Vlamingen terechtkwamen. «Maks» bleek een gedisciplineerde en intelligente vrijwilliger te zijn en werd in het voorjaar van 1937 naar de officiersschool van Pozorrubio gestuurd. Bij de slag van Brunette in juli was Stark terug aan het front met de graad van luitenant. Als erg populaire officier bij de manschappen in de Brigade, lanceerde hij toen de idee van een aparte joodse eenheid tijdens een gesprek met de Amerikaanse joodse journaliste Gina Medem³⁵. Het zou evenwel nog tot december 1937 duren vooraleer de joodse compagnie Botwin tot stand kwam.

Eind april kwam ook Genia Gross naar Spanje. Zij werd verpleegster in het hospitaal van de Socialistische Arbeidersinternationale in Onteniente. In mei zag ze «Maks» terug, ze had hem een half jaar niet gezien. In de zomer van 1937 kregen ze twee weken verlof die ze samen doorbrachten met dr. «Kuba» en «Cyla» Vospe in het idyllisch hersteloord van de Brigaden in Benicassim. «Maks» was er verplicht in de officierenmess te eten, wat hij erg vervelend vond, maar wat deel uitmaakte van de militarisering en disciplineren van de Brigaden die in april 1937 in het Spaanse Volksleger waren geïncorporeerd³⁶. In oktober 1937, bij de militaire campagne in Teruel, werd «Maks», de haarkapper uit Antwerpen, tot kapitein bevorderd³⁷. Tussen de veldslagen door lifte Genia zo vaak als mogelijk naar Albacete om er bij haar man te zijn. Midden februari 1938 stortte haar wereld in elkaar. Twee pakjes gecondenseerde melk die ze naar «Maks» had gestuurd werden teruggestuurd met de mededeling: «geadresseerde gesneuveld». Stark was

33 *Faros*, n° 2, merts 1938, p. 2.

34 Interview met Leon Schreiber (telefonisch), Wenen, 18.5.1990 en *het Vlaamsche Volk*, 26.6.1937 (over het sneuvelen van Jack Perbee, in feite Jacob Berbee).

35 David DIAMANT, *Combattants juifs dans l'armée républicaine espagnole*, Parijs, Editions Renouveau, 1970, p. 142.

36 Andreu CASTELLS, *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*, Barcelona, Ariel, 1974, p. 105 e.v.

37 Ramon SALAS LARRAZABAL, *Historia del Ejército popular de la Republica*, Madrid, Editora Nacional, 1973, IV, p. 3507.

op nieuwjaarsdag van 1938 door twee fragmentatiekogels (dum-dumkogels) getroffen en bezweek na twee dagen doodsstrijd in het veldhospitaal. Iedereen in Onteniente was op de hoogte, maar niemand had het aan Genia durven vertellen. «De joodse arbeiders van België en Antwerpen in het bijzonder zullen hem nooit vergeten», schreef *Faroy's* in maart 1938³⁸.

Van de 19 joodse vrijwilligers, waarvan wij met min of meer zekerheid konden uitmaken dat ze op 17 oktober uit Antwerpen vertrokken, waren er toen (begin 1938) reeds 5 gevallen. Onder hen Emiel «Tarzan» Akkerman, de oudere broer van «Piet» en de Hongaarse jood Andor «Bondy» Brunner, net als Emiel, een diamantsnijder. De groep van 19 telde trouwens 5 «Hongaren». Drie woonden na het definitief uiteenvallen van de Dubbelmonarchie in 1922 nog in Hongarije, één woonde in het Transsylvanische Viseul (Roemenië) en één in de Karpaten-Oekraïne (Tsjechoslovakije). De belangrijkste onder hen was ongetwijfeld Jouska «Joseph» Weisz. Net als Brunner was hij geboren in Satoraljaúhely, gelegen in het noordoosten van Hongarije tegen de Karpaten aan. Voor de grote crisis uitbrak kwam Weisz in 1928 naar Antwerpen – hij was toen pas 19 – en vond er werk als diamantsnijder. Hij was één van de honderden thuissnijders die, zoals de socialistische leider van de Algemene Diamantbewerkerbond Bartels het verwoordde, zich «als wrakhout» aan het beroep vastklampten. Werkloos geworden ging hij in 1930 naar Binche werken, maar in 1932 was hij alweer in Antwerpen terug³⁹. Toen werd hij ook in de partij en in het Hongaarse «1ste Septembercomité» actief⁴⁰. Tot zijn vertrek naar Spanje leidde hij deze organisatie in Antwerpen en werd in 1937 zelfs uit Spanje teruggeroepen om de Hongaarse partijgroepen in België te reorganiseren⁴¹. Eind 1937 vertrok hij opnieuw naar Spanje om pas in het voorjaar van 1939 naar België terug te keren.

Uit Brussel vertrokken vanaf de derde week van oktober eveneens joodse vrijwilligers naar Spanje. Nochtans kan ik, wat die periode betreft, voor de hoofdstad niet van het «grote vertrek» gewagen. Het is evenwel mogelijk dat zulks aan onvolledig bronnenmateriaal te wijten is, ondermeer aan het kleiner aantal interviews dat ik van Brusselse vrijwilligers heb kunnen afnemen⁴². Onder deze oktober-vrijwilligers waren er opnieuw enkele Polen, maar de meeste Polen uit Brussel vertrokken – zo is althans mijn indruk – toch pas in november. Op 26 oktober vertrok wel een familie Hongaarse Joegoslaven, wat het mogelijk maakte nog een stukje toe te voegen aan de legpuzzel van de Habsburgs-Hongaarse joden, na de Poolse joden de belangrijkste groep onder de joodse Spanjevrijwilligers uit België. Wij hebben reeds vermeld hoe enkele voor de Eerste Wereldoorlog in Hongarije geboren vrijwilligers, na het uiteenvallen van de Habsburgse dubbelmonar-

38 *Faroy's*, n° 2, merts 1938, p. 2.

39 *Dossier Dienst Vreemdelingen*, Stad Antwerpen, 261.601.

40 *Archieven KPB*, Dossier CPK, autobiografie J. Weisz, 1945.

41 Wellicht was dit omdat er problemen waren met de toepassing van de Volksfrontpolitiek bij de Hongaarse taalgroepen, maar zekerheid hieromtrent heb ik niet. - *Interview met David Stern*, Brussel, 3.11.1986.

42 Dit is grotendeels te wijten aan het niet meer in leven zijn van die vrijwilligers.

chie de Roemeense (Transsylvanië) of Tsjechoslovaakse (Karpaten-Oekraïne) nationaliteit toebedeeld kregen. De joden die verspreid leefden over de diverse nationale groepen die Oostenrijk-Hongarije rijk was, vormden in feite een (zoniet het enige) bindend element in deze sinds het einde van de 19de eeuw door oplopend nationalisme verscheurde mozaïek. Bij de onder Hongaars bestuur levende joden was er een intens magyariseringsproces op gang gekomen, dat zich onder meer uitte in het gebruik van de taal. Ook na de Eerste Wereldoorlog, toen Hongarije een groot deel van zijn grondgebied moest afstaan aan Roemenië, en in mindere mate aan de nieuwe staten Tsjechoslovakije en Joegoslavië, bleef het Hongaars voor de joden van die «herschikte» deelgebieden een bindend element.

Endre Basch en Anamarija Revesz stapten in 1915 in Budapest in het huwelijksbootje. Beiden waren afkomstig uit de Banat (Bacza), een streek in het noorden van Servië, en respectievelijk in 1890 en 1898 geboren. Endre studeerde aan de universiteit van Budapest voor ingenieur en ontmoette er zijn vrouw die een verpleegstersopleiding volgde. Beiden kwamen uit een begoede middenklassefamilie. De moeder van Anamarija was in de ban van de Franse taal en cultuur en volgde daarmee het «modernisme» van de joodse middenklassen en intellectuelen op het einde van de 19de eeuw⁴³. In 1916 werd Endre's zoon Jovan in Wenen geboren, terwijl hij zelf dienst deed als officier in het Oostenrijks-Hongaarse leger. Na de oorlog kreeg de familie Basch door de internationale grensherschikkingen de Joegoslavische nationaliteit. De jonge Jovan ging naar school in de noordelijke hoofdplaats van de Banat, Subotica, en leerde er in goede Habsburgse traditie niet alleen Servo-Kroatisch maar ook Hongaars en Duits. Het gebruik van het Jiddisch was bij de familie Basch volledig verdwenen. Toen Jovan 6 was lieten zijn ouders hem dopen, nog een element in het assimilatieproces van deze joodse familie. Endre werd actief in de Joegoslavische Communistische Partij en zijn vrouw één van de leidsters van de Internationale Arbeidershulp (IAH). Anamarija Revesz kreeg ook bekendheid door haar feministische standpunten. In 1929 nam ze deel aan een internationaal congres van de IAH in Berlijn waar ze kennis maakte met de Brusselse communist Pasteel⁴⁴. Bij de familie Pasteel, in de cité van Moortebeek, vond haar man later, in moeilijker tijden, nog onderdak.

Als gevolg van zijn politieke actie verloor Endre zijn werk en in 1931 besloot de familie naar Brussel te emigreren. Tussen 1931 en 1936 woonden ze er achtereenvolgens in Elsene, Anderlecht, Brussel, opnieuw Elsene en Schaarbeek. Endre Basch zette zijn politiek activisme in België verder en werd al snel één van de leiders van de Hongaarse MOE in Brussel en lid van de Centrale Sectie van de MOE. Op 10 januari 1933 werd hij bij Koninklijk Besluit uitgewezen. Hij bleef illegaal in Brussel, maar werd in oktober 1934 aangehouden en over de Franse grens gezet. De vogelvrij verklaarde beroepsrevolutionair die hij inmiddels was geworden, liet zich

43 Interview met Laja Pryzant (de echtgenote van Jovan Bach), Brussel, 21.11.1986.

44 Ibidem.

daardoor niet afschrikken. Hij kwam naar Brussel terug en tot zijn vertrek naar Spanje betrok hij een kamer bij de familie Pasteel.

Anamarija vond werk in een Brussels ziekenhuis, maar toen de KP het «officiële» vertrek naar Spanje organiseerde vertrok ze samen met haar man op 26 oktober 1936. Ook Jovan, die slechts 19 jaar oud was en pas na de uitdrukkelijke toestemming van de toenmalige leider van de Hongaarse MOI - Laslo Gyaros (die niet van joodse afkomst was) – mocht meereizen, vergezelde hen naar het Iberisch schiereiland. Endre Basch werd militair commandant van de kazerne van de Internationale Brigaden in Albacete en daarna kolonel-instructeur voor de artillerie in Pozorrubio. Anamarija Revesz werd verpleegster en later luitenant-hoofdverpleegster in de kliniek van de SSI (*Servicio Sanitario Internacional*) in Valencia. Jovan tenslotte werd sergeant, eerst in de XIde (Duitse), later in de XIIIde (Slavische) Brigade.

Dit veelkleurig portret van de joodse vrijwilligers, dat wij hebben getekend middels deze selectieve doorlichting van het door de communisten georganiseerde vertrek in oktober 1936, bleef in zijn belangrijkste karakteristieken geldig voor het gehele joodse vrijwilligersschap. Qua afkomst: een meerderheid uit Polen, met daarnaast Russen uit het Tsaristisch vestigingsgebied en «Hongaarse» joden in al hun «nationale» diversiteit. Qua politiek profiel: een overgrote meerderheid van communisten, leden en nauwe sympathisanten, waarin de professionele revolutionairen gaandeweg een minder belangrijke plaats innamen. De vrijwilligers verdeelden zich ook tussen Antwerpen en Brussel, hoewel in de beginfase de Scheldestad duidelijk voorsprong nam. Professioneel gezien tenslotte waren er zowel handarbeiders als intellectuelen. Nochtans moeten we ook rekening houden met andere persoonlijke en sociale motieven in het vertrek naar Spanje. Het relatief groot aantal vogelvrijverklaarde beroepsrevolutionairen dat in het begin naar Spanje trok, wijst erop dat het vrijwilligersschap voor hen een gedroomde uitweg was. Bij hen speelden er ongetwijfeld politieke oorzaken mee in hun maatschappelijke marginalisering. Bij anderen waren de oorzaken veeleer van sociaal-culturele oorsprong te noemen.

1.3. De schipbreukelingen van het leven.

Tussen het politiek engagement van de personen die in dit verhaal zo'n grote rol spelen en hun maatschappelijke marginalisering was er een verband dat ik als dialectisch causaal zou willen omschrijven. Uit de sociale achteruitzetting en de ellende groeide het verzet en het politiek bewustzijn, wat op zijn beurt leidde tot een blijvende maatschappelijke marginalisering. Hieruit putten deze beroepsrevolutionairen dan weer de kracht om vast te houden aan hun ideaal.

Dat andere migranten, die om zeer diverse persoonlijke of sociale motieven aan de zelfkant van de maatschappij waren terecht gekomen, als Spanjevrijwilligers het pad van de communisten kruisten hoeft niet te verbazen. In deze periode van crisis, werkloosheid en toegenomen dreiging voor vreemdelingen, in deze periode van angst en uitzichtloosheid, werd

de Spaanse burgeroorlog ook door vele niet politiek-geëngageerden ingehaald als een hoopvolle gebeurtenis. Ginds waren de verschoppelingen opgestaan tegen de machthebbers. Wie nog niets had gemaakt van zijn leven, en evenmin het vooruitzicht had dat nog te kunnen doen, kreeg met het vrijwilligersschap voor Spanje als het ware een onvoorziene kans voorgeschoteld. In het nieuwe Spanje zouden de paria's aanvaard worden en zouden ze de kans krijgen hun waardigheid en zelfrespect terug te winnen. Deze dimensie van het Brigaden-fenomeen lijkt mij bij zeer velen een belangrijk motief te hebben gevormd. Uit de gesprekken met oud-vrijwilligers blijkt dit trouwens zowel bij de «politieken» als bij de «niet-politieken» het geval te zijn geweest.

Het levensverhaal van Mordko Szymanowicz wijkt eigenlijk nauwelijks af van dat van de politieke militanten uit de vorige hoofdstukken. Alleen was hij geen communist toen hij in november 1936 met een joodse groep uit Brussel naar Spanje vertrok. Geboren in 1910 in de Poolse textielstad Lodz, woonde hij met zijn 2 broers en 2 zusters in een klein stadje in de nabijheid van Lodz, waar zijn vader een kleermakerszaak uitbaatte. Net als zowat overal in Polen waren er echter ook daar te veel (joodse) kleermakers. Vaker dan hem lief was ging Mordko met een lege maag naar bed. Zijn vader, die lid was van de religieus-zionistische vereniging *Misrachi*, stuurde hem naar een zionistische school waar het onderwijs in het Hebreeuws werd gegeven. Thuis sprak de familie Jiddisch. Mordko verliet de school toen hij 12 werd en zocht dan een beroep aan te leren. Eerst ging hij in de leer bij een timmerman, maar kon dat lichamelijk niet volhouden. Daarna zocht hij heil bij een chocolademaker, een banketbakker en een slotenmaker. Al die tijd bleef zijn bedoeling een beroep aan te leren om in Israël iets nuttig te kunnen doen. Mordko had zich in de jeugdbeweging van de socialistisch-zionistische vereniging *Poale Tsion*, de *Dror*, ingeschreven, terwijl één broer communist was en een andere broer samen met een zuster in de *Betar*, de jeugdbeweging van de extreem-rechtse «revisionistische» zionisten, militeerde. Toen hij 19 was verliet Mordko Szymanowicz Polen voor België, met de uiteindelijke bedoeling naar Israël of naar de Verenigde Staten door te reizen.

Eerst wou hij geld verdienen en daarom trok hij naar Seraing waar een kennis van de familie woonde. Dank zij deze kennis vond hij bijna onmiddellijk werk in een metaalbedrijfje in Flémalle-Haute. Twee jaar later trouwde Mordko met het uit Polen overgekomen nichtje van zijn huisbaas. Maar het huwelijk liep op de klippen en Mordko hield het in de kleine joodse gemeenschap van Seraing, waar iedereen iedereen kende, niet meer uit. Zijn schoonfamilie wees hem met de vinger en vol schuldgevoelens vluchtte Mordko in 1935 naar Brussel.

De contacten die hij in het Luikse had onderhouden met de *Poale Tsion* en de *Dror*, ruilde Szymanowicz in Brussel in voor contacten met de communisten. In Luik waren zijn sociale relaties trouwens beperkt gebleven tot de joodse ambachtslui en arbeiders – en ook wel zijn Belgische werkmakkers – terwijl de talrijke joodse studenten in het Luikse voor hem onbekenden bleven. Deze getuigenis wijst erop dat er een duidelijke sociale differentiatie bleef bestaan in het joods migrantenmilieu die ook in het

communistisch milieu niet helemaal werd opgeheven. Het feit dat Mordko Szymanowicz in Brussel in een communistisch midden verzeilde, was aan een toeval toe te schrijven: hij ontmoette er de broekenmaker «Nathan» die hij vaag uit Seraing kende. Dat dit milieu ook zijn nieuwe vrienden- of kennissenkring werd, was al veel minder toevallig. Zonder enig perspectief en in een persoonlijke crisissituatie, hadden enkele joodse communisten, die zelf met moeite het hoofd boven water konden houden, hem een houvast gegeven. Met hen – Leib «Leon» Reiss, Jozef Ghilman en «Nathan» – vertrok Mordko Szymanowicz in november 1936 naar Spanje⁴⁵.

Opvallend bij deze groep uit Brussel was dat er geen enkele «Brusselaar» bij was: «Nathan» en Szymanowicz kwamen uit Seraing, Ghilman en Reiss uit Antwerpen. Reiss was geboren in 1909 in een klein dorpje in Oost-Galicië, Ghilman in 1906 in de Bessarabische hoofdstad Kichineff. Beiden kwamen vóór de crisis uitbrak naar Antwerpen. Ghilman vond er werk als timmerman, Reiss werkte als losse werkmán achtereenvolgens bij General Motors, in de loodfabriek van Merksem, in de glasfabriek van Merksem en bij een kleine joodse fabricant van fantasieartikelen in plastic. In 1929 huwde Ghilman met Ruchla Coperbac. Drie jaar later werd hun dochter geboren, maar in 1935 volgde een scheiding en in april 1936 verhuisde hij met zijn dochter naar Anderlecht. Daar was sinds twee maanden ook Reiss aanbeland, op zoek naar werk.

Anders dan Szymanowicz, waren zowel Ghilman als Reiss reeds enkele jaren communistische sympathisanten. Reiss was al sinds 1932 een regelmatige bezoeker van de *Kultur Fareyn* geweest en had contact met de Antwerpse communisten Jef Van Extergem en René Dillen. Ghilman zowel als Reiss werden begin 1936 dus burens van «Nathan» en Mordko Szymanowicz, die sinds eind 1935 in de joodse buurt van Anderlecht een kamer betrokken. Enkele maanden later vertrok Szymanowicz, de verloren zoon van het zionisme, samen met hen naar Spanje om het fascisme te verslaan.

*

Eind november 1936 vertrok Abraham Ehrenberg, een bontwerker uit Brussel, naar Spanje. Geboren in Szczepanow (nabij Wroclaw) in 1909, woonde hij met zijn familie in het West-Galicische Tarnow en kwam op zijn achttiende naar Brussel. Een jaar later volgde zijn vader en samen betrokken ze een appartementje in de Krakeelstraat in de Marollen. Een paar huizen

45 'Nathan', de broekenmaker uit Seraing, die in Spanje was en tijdens de bezetting aan de Brusselse Beurs werd doodgeschoten, kon ik niet identificeren. Szymanowicz kende zijn familienaam niet meer, en de andere Brusselse getuigen konden mij evenmin helpen. Wellicht houdt dit verband met het feit dat 'Nathan', als 'migrant' uit Seraing, in het Brussels communistisch milieu niet zo gekend was. Leib Reiss die Nathan eventueel had kunnen identificeren, was reeds te ziek om nog geïnterviewd te worden (wij beschikken wel over het interview dat Ward Adriaens afnam van Reiss maar dit gegeven komt daarin niet voor). – Ward ADRIAENS, *Vrijwilligers voor de vrijheid. Belgische anti-fascisten in de Spaanse burgeroorlog*, Leuven, Kritak, 1978, p. 61 e.v.

verder installeerde zich in 1931 de vijf jaar oudere schoenmaker Israël Cyngiser.

De bij uitstek populaire Marollenwijk telde vanaf het midden van de jaren twintig een omvangrijke joodse inwijking, waar vooral de pas aangekomen arme immigranten een eerste nederzetting vonden. Met de bewoning ten zuiden en ten westen van het Zuidstation (Sint-Gillis en Anderlecht) en het zuid-westelijk deel van Brussel zelf (rond het Anneessens- en Rouppeplein en in de Marollen) vormde dit deel van de hoofdstad het belangrijkste woongebied van de joodse migranten. Een tweede concentratie situeerde zich rond het Noordstation, op het grondgebied van Schaarbeek en Sint-Joost-ten-Node.

Cyngiser, die toen reeds een dochter had van zijn vriendin (die officieel nog in Antwerpen woonde), trouwde in januari 1934 en verhuisde naar de Huidevettersstraat, in feite op enkele stappen van zijn vorig verblijf. Werkloos geworden door de crisis, ging Cyngiser voor eigen rekening werken en opende een schoenmakersatelier in een kelder in de Merodestraat in Sint-Gillis. Daar kreeg hij gemiddeld een drietal klanten per week ⁴⁶.

Ehrenbergh, die een vriend van Cyngiser was geworden, vond werk in een bedrijf van bontmantels in Anderlecht, trouwde in 1933 met een kleermaakster uit Warschau en ging ook in Sint-Gillis wonen. Een jaar later werd zijn dochter geboren. Maar toen liep het mis. Ehrenberghs vrouw moest als psychiatrische patiënte opgenomen worden in Geel. Hij ging met zijn dochter twee jaar vlak bij het Anneessensplein in de Anderlechtsesteenweg wonen, en vertrok eind november 1936 naar Spanje. Hij had voordien nooit enige politieke activiteit betoond, maar zijn vriend Cyngiser – die zich in maart 1937 ook meldde voor de Brigaden – onderhield wel contacten met de communistische familie.

Ehrenberg werd in april 1939 vrijgelaten uit het kamp van Gurs en kwam toen in de Wasserijstraat in de Marollen bij zijn vader en tante inwonen. Nog geen jaar later stierf hij, ziek en gebroken, in het Brugmannziekenhuis. Cyngiser, die het tot sergeant in de Dombrowski had gebracht, liep na vier maanden een zware kwetsuur op en werd in oktober 1937 als invalide gerepatriëerd. Ook hij kwam in de Wasserijstraat wonen, waar zijn vrouw inmiddels haar intrek had genomen.

Zijn Spaans avontuur kostte hem niet alleen zijn gezondheid, maar ook zijn Poolse nationaliteit. Op vraag van zijn advocaat maakte het Pools consulaat in alle duidelijkheid de reden bekend van de maatregel die ze had getroffen: *Monsieur Israel Jakub Cyngiser a perdu la nationalité polonaise par le même fait qu'il a accepté le service militaire dans l'armée espagnole* ⁴⁷. Ook voor de Belgische autoriteiten was Cyngiser niet direct een welkome

⁴⁶ Stadsarchief Brussel, *Dossier Dienst Vreemdelingen*, 188.775.

⁴⁷ *Brief van het Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Brukseli aan de advocaat van Cyngiser*, dd. 8.11.1938, in *Ibidem*.

gast. Door zijn vertrek naar Spanje had hij zijn onbeperkte verblijfsvergunning verspeeld. Eind 1937 en eind 1938 had hij nog twee maal een tijdelijke vergunning gekregen, maar in december 1939 werd die op bevel van de Vreemdelingenpolitie ingetrokken. Op 22 december 1939 werd hij opgesloten in Sint-Gillis en naar het vluchtelingencentrum van Merksplas overgebracht. Van daar werd hij in mei 1940 als «verdachte» naar Gurs gedeporteerd. In december 1940 kon hij het kamp ontvluchten en kwam naar de Marollen terug.

Het zou niet de laatste ontsnapping van Cyngiser zijn. Opnieuw in contact met de joodse communisten sloot hij in 1942 aan bij de Brusselse partizanen en later bij het Mobiel Korps van de partizanen gebouwd rond de MOI ⁴⁸. Aangehouden in maart 1943 werd hij op 3 april naar de kazerne Dossin in Mechelen overgebracht. Ingeschreven op de deportatielijsten voor Auschwitz, was hij één van de joodse verzetslui die met het XXste konvooi van 19 april 1943 werd weggevoerd en uit de rijdende trein wist te springen ⁴⁹. Enkele maanden later zette Cyngiser zijn ultieme vlucht naar het leven op touw: hij slaagde erin naar Zwitserland te ontkomen. Deze «desertie» uit de rangen van de partizanen kostte hem na de oorlog zijn erkenning als gewapend weerstander.

*

Eind februari 1936 maakte modeontwerpster Jeanne P. uit Jette op de trein Parijs-Brussel kennis met een mijnheer uit Noorwegen die haar zo veel vertrouwen inboezemde dat ze inging op zijn voorstel voor haar een winkel te openen in Oslo ⁵⁰. Samen zouden ze met het vliegtuig naar de Noorse hoofdstad vertrekken en Jeanne P. betaalde hem 4.000 F voor de vliegtuigbiljetten. Aangekomen in Brussel stuurden ze twee omslagen met geld, in totaal 26.000 F, poste restante naar Malmö en Bergen om de eerste kosten te dekken. Bij de volgende afspraak kwam de Noorse mijnheer evenwel niet opdagen. De twee omslagen die in Noorwegen lagen te wachten, bleken bij nazicht alleen krantenpapier te bevatten. Mevrouw P. was het slachtoffer geworden van een oplichter, die naderhand door de politie werd geïdentificeerd als Kalma «Clement» W. uit Antwerpen.

Geboren in Bedzin (Silezië) in 1909, kwam Kalma toen hij vijftien was bij zijn grootvader in Antwerpen wonen. Deze had zich reeds voor de Eerste Wereldoorlog als diamanthandelaar in de Scheldestad gevestigd. Vijf jaar later besloten ook zijn ouders en broer naar Antwerpen te komen. Zij richtten er een confectiebedrijfje op aan de Offerandestraat en de oudste zoon Kalma werd vertegenwoordiger voor de zaak. Hij leek dus in alle opzichten meer geluk te hebben dan de meerderheid van zijn geïmmigreerde joodse landgenoten, maar door een speling van het lot kreeg zijn leven een zware klap. In 1935, bij de bevalling van hun dochter, stierf zijn vrouw. Kalma raakte

48 Maxime STEINBERG, *L'Etoile et le fusil. La traque des Juifs* (Vol. II), Brussel, Vie Ouvrière, 1986, p. 10, 25 en 55.

49 *Ibidem*, p. 85-88.

50 P.v. Politie van Brussel ten laste van W. Clement, 22.2.1936 (Eigen verzameling documenten).

daardoor erg van slag en verhuisde naar Brussel. Wat er daarna precies gebeurde zouden we alleen met onze verbeelding kunnen invullen. De summier gekende feiten kunnen als volgt worden samengevat: in februari 1936 werd tegen Kalma W. een onderzoek ingeleid wegens oplichting en hij vertrok, zonder zijn ouders of wie dan ook op de hoogte te brengen, eind 1936 naar Spanje. Op politiek vlak was hij nooit actief geweest.

W. werd in Spanje officier en bleef tot begin 1939, na de officiële ontbinding van de Brigaden, met de laatste buitenlandse desperado's doorvechten om in Catalonië de aftocht te dekken. Politiek engagement of idealisme zijn niet eendimensioneel, en de weg die er toe leidt evenmin. Slechts in de globale context van alle sociale en emotionele aspecten van een menselijk bestaan, als individu én als onderdeel van een sociaal collectief, kan men een politiek engagement of een politieke daad correct duiden. Het geïsoleerd observeren van het moment van de politieke daad biedt een onvolledig en soms vals perspectief, wat in deze collectieve biografie reeds meermaals impliciet is gebleken. Enkel een in de tijd van een mensenleven gespreide kijk, gelardeerd met de maatschappelijke context, laat toe door de oppervlakte te prikken. Slechts dan kan de historicus de politiek-ideologische dimensie uit het abstract en mystifiërend carcan halen waarin zij maar al te vaak wordt gestopt.

Nochtans houdt de werkelijkheid nimmer op valstrikken uit te zetten voor de geschiedschrijver. Josef Zalcsztejn uit Warschau, kwam als zevenjarige met zijn oudere en jongere broer in 1921 naar Schaarbeek wonen. Josef kon van zijn familie niet de financiële rugsteun krijgen die Kalma W. wel kreeg. Vanaf zijn zestiende werd hij in het harde bestaan gegooid dat het lot was van zo vele joodse migranten. Zijn zoektocht naar werk bracht hem tussen 1932 en 1936 achtereenvolgens in Charleroi, Borgerhout, Brussel, Antwerpen, Villers-la-Ville en opnieuw Antwerpen. Daar was hij winkelknecht geworden bij een joodse poelier uit de Lange Kievitstraat. Toen hij op 29 maart 1937 per fiets de stad had doorkruist om voor zijn baas de rekeningen te ontvangen, kwam hij niet meer terug opdagen⁵¹. Een dag later stelde de politie vast dat hij was verdwenen. Uit de gegevens over oud-Interbrigadisten die zich in maart 1939 in het Franse concentratiekamp van Saint Cyprien bevonden, kon ik afleiden dat Zalcsztejn toen naar Spanje was vertrokken⁵². Had hij die negentiende maart 1937 geld gestolen omdat hij vechten tegen het fascisme zinvoller vond dan kippen rondvoeren, of was hij naar Spanje gegaan omdat hij een dief was?

1.4. De beste zonen en dochters van het communisme.

Op 23 november 1936 bracht een trotse Julien Lahaut voor het Secretariaat van de Komintern in Moskou verslag uit over de inspanningen die zijn partij,

51 *P.v. Politie Stad Antwerpen*, 4.4.1937 (E.v.d.).

52 A.M.B.Z., *Spanje-Burgeroorlog*, dossier nr. 11.170. Brief van *Prefect van de Pyrénées Orientales* aan *Walter Loridan*, Zaakgelastigde van de Belgische Ambassade in Amelie-les-Bains, 14.3.1939.

de KPB, voor de Spaanse zaak had geleverd: *Nous avons décidé de ne pas nous borner à envoyer que des vivres et nous avons envoyé des hommes. Nous avons estimé qu'il fallait en Belgique donner l'exemple. Et nous sommes parvenus à envoyer 600 camarades MOE et Belges*⁵³. Dat Lahaut zo nadrukkelijk het aandeel van de buitenlandse communisten vermeldde in het vrijwilligersschap voor Spanje, is geen toeval. De KPB had vanaf de derde week van oktober de organisatie van het vertrek ter hand genomen en een maand later waren de resultaten voor een kleine communistische partij als de Belgische ongetwijfeld opmerkelijk te noemen. Precies het groot aandeel van de MOE daarin had dit mogelijk gemaakt. Onder de ca. 2.400 vrijwilligers uit België die naar Spanje trokken, bevonden zich ca. 800 vreemdelingen⁵⁴. Een op drie onder de vrijwilligers was dus vreemdeling, terwijl in 1930 de vreemdelingenbevolking maar 3,9% uitmaakte van de totale Belgische bevolking⁵⁵. De 800 vreemde vrijwilligers verdeelden zich grosso modo als volgt: 245 Polen (exclusief joden uit Polen), 200 joden van diverse nationaliteiten, 165 Italianen en ca. 190 van andere nationaliteiten (in dalende orde van belangrijkheid: Duitsers, Joegoslaven, Tsjechoslovaken, Hongaren, Roemenen, Russen, enz.)⁵⁶.

Door dit talrijke vertrek van de vreemde communisten was het haast ondenkbaar dat de MOI-leiders aan de kant bleven toekijken, terwijl ze wel het vertrek organiseerden. Nochtans stond de partij meestal weigerachtig t.a.v. het vertrek van haar vreemde kaders, zoals ze trouwens ook

53 Archieven KPB, *Microfilm I.M.L.-Moskou - nr. 15*. - P.v. van de vergadering van het Secretariaat van de Komintern, 23.11.1936, p. 13.

54 Dit cijfer van 1.600 vrijwilligers van Belgische nationaliteit, steunt op het zeer uitgebreid bronnenonderzoek van Belgische en Spaanse archieven die ik reeds partieel gebruikte voor de monografie over de Gentse Brigadenvrijwilligers. Toen, in 1980, had ik 1.100 steekkaarten aangelegd van Belgische vrijwilligers. Bij het opmaken van een tweede *status quaestionis* voor het VUB-ULB colloquium in 1986 over «België en de Spaanse Burgeroorlog» waren daar 200 steekkaarten bijgekomen. Dit was hoofdzakelijk toe te schrijven aan de incorporatie van de namen die in de Archieven van het Ministerie van Buitenlandse Betrekkingen op de paspoortlijsten voorkwamen. Sinds 1986 kwamen daar nogmaals 300 namen bij dank zij de archieven van het Auditoraat Generaal in Brussel (met de zo goed als volledige lijsten van de vrijwilligers die door de Belgische politiediensten werden gesignaleerd) en de archieven van de Belgische sectie van de Generale Staf van de Internationale Brigaden in Albacete. Deze laatste dossiers berusten in het Russisch Centrum voor de Conservatie en de Studie van de Documenten betreffende de Moderne Geschiedenis (RTSCHIDNI) in Moskou (het voormalige Instituut voor Marxisme-Leninisme). Ik kon dit precieus materiaal raadplegen dank zij José Gotovitch. - Rudi VAN DOORSLAER, *Gentenaars in de Internationale Brigaden*, op.cit. - Rudi VAN DOORSLAER, *De Internationale Brigaden: de vrijwilligers uit België - een status quaestionis*, in *BTNG*, XVIII, 1987, 1-2, p. 159 e.v.

55 *Démographie de la Belgique de 1921 à 1939*, Bruxelles, Ministère des Affaires Economiques - Office central de Statistique, 1943, p. 41.

56 Voor de Polen cfr.: Frank CAESTECKER en Rudi VAN DOORSLAER, *Poolse vrijwilligers uit België in de Internationale Brigaden*, in *BTNG*, XVIII, 1987, 1-2, p. 215 e.v. - Voor de Italianen cfr.: Anne MORELLI, *Les Italiens de Belgique face à la Guerre d'Espagne*, in *BTNG*, XVIII, 1987, 1-2, p. 187 e.v. Wat het geschat aantal buitenlanders van andere nationaliteiten betreft heb ik mij gesteund op de 60 namen die reeds in mijn steekkaartbak zaten. Dit cijfer 190 ligt ongetwijfeld nog aan de lage kant, zeker wanneer ik bedenkt dat bij het begin van het onderzoek over de joodse vrijwilligers er slechts een 20-tal (van de in totaal 196 !) op steekkaart stonden.

weigerachtig stond t.a.v. het vertrek van haar Belgische kaders. De moeilijkheden die enkele joodse MOI-verantwoordelijken ondervonden om naar Spanje te gaan zijn hiervoor illustratief.

De vierde week van oktober vertrok Israël «Piet» Akkerman en volgde hiermee het voorbeeld van zijn broer Emiel die de week voordien naar Spanje was afgereisd⁵⁷. Anders dan de beroepsrevolutionairen die eigenlijk in de clandestiniteit trachtten te overleven, zat Piet Akkerman in een relatief comfortabele positie. Zijn naturalisatie was dan wel afgewezen, maar dat betekent nog niet dat het voor de Belgische autoriteiten gemakkelijk zou zijn geweest om hem uit te wijzen. Piet was in Antwerpen geboren en genoot in 1936 bescherming van het sociaal netwerk dat hij door zijn vakbondsactie in de diamant had opgebouwd. In het licht van de terughoudendheid die de KP-leiding daarna aan de dag legde om haar «sociaal» belangrijke militanten te laten vertrekken, is dit vertrek bijgevolg niet goed te begrijpen. Piet was natuurlijk een erg karaktervolle idealist die wellicht door niemand kon tegengehouden worden, ook door de partij niet. «Ik had toch niet het recht om niet te gaan. Ik moest toch gaan» schreef hij in de brief aan zijn moeder. «Als ik gezien heb, hoe daar in Spanje het vat buskruit ligt, dat heel de wereld in vuur en vlam ging zetten, de verdrukking bestendigen, de mensenmoord wetenschappelijk ging doorvoeren, heel de voortbrengende menscheid verbeesten en vertrappen; toen ik dat gezien heb, kon ik toen niet gaan ? Kon ik dan aarzelen, al is het zelfs met mijn luttele (...) krachten mede te helpen de wereldoorlog te verhinderen en 't fascisme te verslaan ?»⁵⁸

Piet Akkerman deed in Spanje wat hij ook in Antwerpen had gedaan. Hij discussieerde, organiseerde en bracht het met zijn charismatische leiderskwaliteiten op twee maanden tijd tot politiek commissaris van het Frans-Belgisch Bataljon André Marty. *Vers la Liberté*, de krant van het Bataljon A. Marty, waarin trouwens de meeste Belgische vrijwilligers waren ondergebracht, werd door hem gesticht. Tussen de frontacties door was Akkerman permanent bezig secties bij elkaar te brengen om problemen uit te praten, een persoverzicht voor te lezen of politieke scholing te geven. In zijn dagboek noteerde hij: «De mens moet de eerste bekommernis zijn van de politiek commissaris»⁵⁹. De politiek commissaris moest ervoor zorgen dat iedereen goed gevoed en gekleed werd, maar ook dat de culturele behoeften niet werden verwaarloosd, want dat was «essentieel om het klassebewustzijn te versterken». In zijn nagelaten bloc-note bekritiseerde hij niet alleen het gebrek aan discipline en de dronkenschap onder de manschappen, maar ook de militaire fouten die door de bevelvoering werden

57 Voor een uitgewerkte biografie van de uitzonderlijk boeiende figuur van Piet Akkerman verwijs ik naar mijn artikel in het Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis. — Rudi VAN DOORSLAER, *Israël «Piet» Akkerman, de diamantzager (1913-1937). Een joodse militant van de Derde Internationale in Antwerpen*, in *BTNG*, XXII, 1991, 3-4, p. 721-782.

58 *Herdenkingsnummer gewijd aan de gebroeders Akkerman*. Uitgegeven door de KP-federatie Antwerpen, s.d. (1937), p. 4.

59 *Vers la Liberté. Journal du Bataillon A. Marty*, 12ème Brigade Internationale, n° 32, 18.5.1937, p. 6.

gemaakt. De kracht van de Brigaden lag volgens Akkerman bij de soldaat die moest «begrijpen» waarvoor hij vocht. Dat bewerkstelligen was de taak van de politiek commissaris. Deze klemtoon op de politieke motivatie van de Brigade-vrijwilliger vormt ook een aanwijzing voor de innerlijke strijd die zich bij de jonge Akkerman had afgespeeld tussen zijn antimilitaristische overtuiging en de nieuwe situatie die door de strijd tegen het fascisme was ontstaan. In een brief aan de vriendin van Israël Akkerman getuigde een frontkameraad uit het Bataljon van deze tweespalt, die trouwens niet alleen bij «Piet» maar bij een gehele generatie van jonge arbeidersmilitanten aanwezig was. «Ik heb hem gekent als feynt fun krig», schreef hij in zijn brief die later in *Di Naie Presse* werd afgedrukt⁶⁰. Piet haatte niet alleen de oorlog, maar alle geweld en wapens, zoals het joodse volk ieder militarisme haatte. Daarom ook had zijn frontkameraad «Piet» zo bewonderd «ven ik heb gezen mit velker farshtendish er hot zikh tsugepast tsu di militarishe nuytvendikeyn»⁶¹. De laatste zin in zijn nagelaten notaboek luidde: «Zich laten doodschieten is geen kunst»⁶². Op 1 januari 1937 liep hij in Algora, een schamel Spaans dorpje in de Guadalajara, in een hinderlaag en kreeg een bajonetsteek in de buik⁶³. Een dag later overleed hij aan zijn verwondingen. Op de plaats waar ze hem begroeven stopten zijn kameraden een fles onder de grond waarin ze een papiertje met zijn naam hadden geschoven.

*

Jacques Gunzig, de nummer twee van de joodse MOI in Antwerpen, vertrok in november 1936, enkele weken na Piet Akkerman, eveneens naar Spanje. Voor hem lagen de kaarten anders. Sinds oktober had hij zich zeer actief bezig gehouden met het begeleiden van vreemde vrijwilligers over de Frans-Belgische grens en die clandestiene bezigheid was ook aan de politie niet helemaal ontgaan. Gunzig, de oud-leider van de links-zionistische pioniersvereniging *Hashomer Hatsair*, was één van de militanten die in 1936 opdrachten voor de Internationale uitvoerde. In het voorjaar van 1935 werd hij één van de leiders van de Birobidjan-propagandaclub *Prokor*. Zijn professionele bezigheden als handelsvertegenwoordiger voor de Architectuuruitgeverij Tunnel lijken mij een dekmantel te zijn geweest voor allerlei opdrachten, die hem trouwens één maal per week naar Parijs brachten⁶⁴. Om die reden was Gunzig met zijn vriendin, de oud-Palestinapionier Ruchla «Rachel» Eksztejn, in maart 1936 naar Elsene verhuisd⁶⁵. Terwijl Gunzig niet thuis was kreeg «Rachel» op hun appartement in Elsene bezoek van de politie. Zij herinnerde zich hoe zij nog de dag voordien toevallig tussen de boeken van Jacques een kaart had gevonden waarop de overgangen aan de Frans-Belgische grens waren aangekruist. Wijselijk had

60 «Ik heb hem gekend als een vijand van de oorlog» – *Di Naie Presse*, 24.11.1937, p. 3 (ook gedeeltelijk afgedrukt in *Het Vlaamsche Volk*, 24.4.1937, p. 3).

61 *Ibidem*.

62 *Vers la Liberté*, op.cit.

63 *Het Vlaamsche Volk*, 27.11.1937.

64 *Interview met Ruchla Eksztejn*, Brussel, 23.11.1983.

65 Stadsarchief Antwerpen, *Dossiers Dienst Vreemdelingen*, 251.511.